

ПІТАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Олександр Галенко

РУТЕНСЬКА МАРКА ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ІХ – XII СТ.

У “Житті Конрада, архієпископа Зальцбурзького” (*Vita Chunradi Archiepiscopi Salisburgiensis*), написаній бл. 1177 р. є епізод, в якому повідомляється про посилення гінця до угорського короля, що тоді перебував у своєму королівстві у “марці рутенів” (“*marchia Ruthenorum*”)¹. У Гільдесгаймських Анналах (*Annales Hildesheimenses*), створених у середині XI ст., під роком 1031 згадано, що померлий Генріх, син угорського короля Стефана Святого (997 – 1038), носив титул князя русів (точніше: *dux Ruizorum*)². Незважаючи на різний час створення, різницю термінів (*Ruizorum* та *Ruthenorum*) та інші розбіжності, які потребували аргументованих узгоджень³, ці дві згадки послужили підставою для припущення про існування в Угорському королівстві окремої територіально-адміністративної одиниці для русинів Закарпаття. На це припущення як на обґрунтований висновок часто посилалися у наукових та політичних дискусіях, що точилися понад два з половиною століття на Закарпатті. Однак з’ясування питання, чим же насправді була оця “руська марка”, затрималося до цього часу.

Затримка викликана тим, що науковий зміст дискусій про етнічну належність населення Закарпаття завжди визначався політичними цілями. Початково письмова згадка про “руську марку” була потрібна для обстоювання права греко-католицької громади Закарпаття на самостійну єпархію перед лицем угорського католицького єпископа в Егері, який намагався підпорядкувати її своїй владі у першій половині XVIII ст. Аргументом католицького єпископа був брак письмових свідчень факту перебування русинів на території Угорського королівства до приходу туди мадярів. Згадка “Життя Конрада”, разом з іншими, доводила потрібне і – в дусі середньовічних уявлень про те, що релігія визначає національність – сприймалася як свідчення поширення православ’я. Це був дуже

слушний аргумент, оскільки перші документи про існування православної ієрархії на Закарпатті збереглися тільки від 1391 р.⁴ Уперше права русинів на підставі середньовічних згадок про них відстояв словак Адам Коллар у книжці “Humillium promemoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenicae” (“Смирена довідка про місце, поступ та проживання в Угорщині народу руського”), випущеній 1749 р. У ній А. Коллар висловив думку, що русини поселилися в басейні Дунаю вже на початку християнської ери, у VI ст. там було засновано Мукачівську єпархію, а самі русини прийняли хрещення від Кирила та Мефодія у IX ст., коли в них уже існувало власне незалежне князівство. Колларові ідеї підхопили місцеві церковні діячі Іоанікій Базилович, Данило Бабило, Іоан Пастелій, які написали історії греко-католицької єпархії⁵. Ці праці заклали підвалини русинської історіографії Закарпаття, і викладена в них аргументація з того часу майже не змінилася. Мінялися інтерпретації.

З поширенням ідей націоналізму на зламі XVIII та XIX ст. згадка про рутенів почала стала доказом існування нації. Однак множинність підходів до конструювання національної ідеї слов'янського населення Закарпаття, викликана внутрішніми та зовнішніми політичними обставинами, породила різні інтерпретації цієї та інших не менш темних згадок про “марку рутенів”. Бажаючі бачити у закарпатських русинах і українців, і росіян, і самостійну націю карпаторусинів (русинів Закарпаття, угро-русів тощо) цей аргумент видавався за доказ на власну користь. Прибічники ідеї окремішності та автохтонності закарпатських русинів добачали в ній ще й маніфестацію начатків власної державності⁶. Словом, один і той самий аргумент використовували відразу три опоненти.

Даремно думати, що нема нічого злого у дискусії, де опоненти сперечаються, маючи в руках одні й ті самі аргументи. Беззмістовна дискусія, та ще й упродовж кількох століть, не має сенсу, а до того ж відсутність предметної критики з боку опонентів знімає запобіжники проти фантазій. Отак, спираючись лише на дві згадки та прикриваючись авторитетом попередніх учасників дискусії, територію “марки” уже стало звично ідентифікувати з Карпатською Руссю та Потиссям⁷, припускати, що ця територія мала якісь привілеї у складі Угорщини, зокрема власну адміністрацію на чолі з князями, і свободу від контролю з боку угорських єпископів⁸. Найгірше те, що цей бур'ян фантазій не дає сучасним методам

та знанням пустити коріння у дискусію про тотожність русинів Закарпаття, і та залишається на вихідному пункті 1749 р. Як і тоді, зустріч будь-якого слова зі складовою, що хоча б трохи нагадувала слово “Русь”, вважається достатньою для побудови багатьох фантастичних припущень, які від частого повторювання починають скидатися на доведені факти.

О. Прицак у своїй студії про походження назви “Русь” уже довів спорідненість термінів *Ruth-* та *Ruiz-*, які вживаються у термінах *marchia Ruthenorum* та *dux Ruizorum*, згадуваних у вищеназваних двох повідомленнях. Перший був латинізованою, а другий – південно-німецькою формою одного й того самого терміна “рус”, що означав воєнно-торгівельну компанію фрізів та варягів і в IX ст. прив’язала назву Русь до Східної Європи⁹. Це відкриває можливість для з’ясування, як пов’язані між собою інформації про “марку рутенів” з життя Конрада Зальцбургського та титул “князя руців” Генріха, сина угорського короля Стефана Святого (997 – 1038).

Існує ще одне джерело, в якому також говориться про “руську марку”. У грамоті східнофранкського короля Людовіка Німецького 16 червня 863 р. про підтвердження права на земельні володіння Альтайхському монастирю (між Регенсбургом та Пассау) згадується адміністративна одиниця *Ruzaramarcha* (Руцарамарка):

Пан і дід наш Карл дав дозвіл своїм підданам для примноження майна церков Божих займати землю у Паннонії і отримувати її за заповітом... Були ж у володінні названого монастиря певні місця, звані Скалькобах, [а саме] як тече струмок – то по його західному боці усе [що знаходиться] у Дагодеосмарці (Dagodeosmarcha), і по східному долу – усе [що знаходиться] у Руцарамарці (Ruzaramarcha), а також у місцині, званій Цідаларібах (Cidalaribach), що у лісі річки Емс і вмищується між Дунаєм та Ібсом...¹⁰

З цього документу видно, що оця Руцарамарка, як і сусідня округа Дагодеосмарка з однотипною назвою, була однією з пограничних провінцій-марок Східнокаролінгського королівства. З лінгвістичного погляду перший компонент назви – слово *ruzara-*, як і слово *ruiz-*, було південно-німецькою формою майбутньої назви Русь. Збіг помічався і в тому, що в цьому разі згадане слово теж було у множині¹¹. Руцарамарка – це “марка русів”.

Але розміщення цієї території за даним джерелом було набагато західніше від сучасного Закарпаття. Назви річок, перераховані у цьому уривку, безсумнівно вказують на правий берег Дунаю у

його верхів'ях, від сучасного німецького міста Пассау та річкою Іббс (Ybbs), що впадає у Дунай за 60 км нижче австрійського міста Лінц. Це були найсхідніші землі імперії. В такому разі постає питання про те, хто міг виступати під назвою *руців* та *рутенів* так далеко від Русі.

Потрібну інформацію про “руців” на верхньому Дунаї та їхній стосунок до Русі наводить грамота, видана 9 липня 1192 р. купцям баварського міста Регенсбурга. Цією грамотою, зокрема, визначалося мито для місцевих купців, які їздили торгувати на Русь: “Що-разу, коли *Ruzarii* виїжджають (*vadant*, за межі імперії – О.Г.), вони платять два таланти, а повертаючись з Русії (*ex Ruzia*) – півталанта”¹². За цим документом ясно, що під словом *Ruzarii* у XII ст. малися на увазі не мешканці Русі (*Ruzia*) – ці два поняття явно протиставлені – а імперські купці, які їздили на Русь торгувати. Серед місцевих купців, згаданих у документі, один навіть називався Оттоном з Києва (*Otto de Chiowe*)¹³. Отже, те, що показувало як етнічна назва, було професіональним терміном, утвореним шляхом перенесення етнічної території на купців, які торгували з Руссю.

Однак реалії IX ст. повинні були відрізнитися від тих, які зафіксувала названа грамота XII ст. Каролінги вперше почули про народ “рос” тільки 839 р., коли посольство кагана народу Rhos, змушене повертатися з Константинополя кружним шляхом, побувало при дворі франкського імператора Людовіка I Благочестивого (814 – 840) і Інгельгаймі. А *Ruzaramarcha* існувала уже 863 р. Марно думати, щоби назва “руців” у 863 р. стосувалася імперських купців. Отже, ними мусили бути якісь інші люди. Але навіть якщо вони були не цілим народом, а тільки якимись купцями, то їхня присутність мусила бути досить важливою для імперії, щоб якусь провінцію можна було назвати їхнім ім'ям.

Прояснити, ким були *ruzarii* у IX ст., допомагає один сучасний документ – митний тариф східно-каролінзького королівства. Його було укладено за правління Людовіка IV Дитяти (900 – 913) на підставі вже діючих на той час мит. Для розробки тарифу зібралася спеціальна комісія у прикордонному місті Раффельштеттен. Назване місто уже зникло, але воно знаходилося на правому, південному березі Дунаю між притоками Траун та Енс, що за течією трохи нижче сучасного австрійського м. Лінц. Дунай, як і за римських часів, служив кордоном, тому, напевно, тут знаходився перевіз та імперська митниця для тих, хто прибував до імперії зі сходу

та півночі. Дійсно, саме у це місце на Дунай виходив (як виходить і до цього часу) південний шлях з Праги на захід, і через Прагу ж у середні віки пролягав основний шлях на захід зі Східної Європи. Таким чином, Раффельштеттен був східними воротами імперії, і його митний статут логічно містив важливі подробиці про східну торгівлю. Ось два параграфи з цього статуту, які стосуються купців, що прибували зі східних країн:

Параграф IV. Якщо також баварці або склавіни із своїх країв заїжджають у цю місцевість разом з невільниками та конями чи волами та іншим своїм реманентом [лише] для закупівлі продовольства, то все, що їм потрібно, вони купують у даній місцевості без мита¹⁴.

Параграф VI. Якщо ж склавіни, які відбувають з Ругів чи з Богемії для торгівельної справи, де б вони не дістали торгівельні місця чи то на березі Дунаю, чи то у Ротуларії або в Реодарії, з [вантажу] воску одного мула належить два кусня воску, кожний з яких вартує 1 скот¹⁵, а з вантажу однієї людини – один кусень тієї ж вартості. Якщо ж вони захотять продати рабів чи коней, то з однієї невільниці – один триміссус (4 денарія), з жеребця – так само, із невільника – одну сайгу (денарій), і стільки ж з кобили¹⁶.

Параграф IV дозволяє заїжджим купцям на території митної зони безмитне придбання продовольства та інших товарів, призначених для їхніх життєвих потреб. Ці купці приїздили як із заходу, так і зі сходу. Вони названі баварцями (Bawari) та склавінами (Sclavi), у чому треба бачити вказівки не на етнічну належність, а на підданство та ареал торгівельних операцій. Між іншим, це зайвий раз підкреслює проміжне положення Раффельштеттена, а відтак і Руцарамарки, між Баварією та землями слов'ян. Назва *Sclavi* стосовно купців – це такий самий професійний термін, як і *ruzarii*.

У параграфі VI *Sclavi* дійсно постають купцями, які торгують у землях, населених слов'янами – у Богемії та “в ругів”. Ругами тут названо русів, бо саме так слово “рус” вимовлялося у Лотарингії¹⁷. Оскільки саме Лотарингія була адміністративним центром імперії, то присутність тамтешнього діалекту цілком логічно побачити у тексті митного тарифу.

Важливо відзначити, що коли Богемія виступає як країна із власною назвою, то інший ареал операцій охарактеризовано лише терміном “руги”, який завдяки формі множини означав хіба що якусь групу людей, але не країну. Це цілком відповідає політичній

ситуації у Східній Європі, яку на той час контролювало декілька варязьких емпорій¹⁸.

Купцям з Богемії та “від ругів” дозволялося влаштовувати ярмарки у певних поселеннях. У параграфі VI названо Ротуларіус – нині це містечко Роттальмюнстер, що знаходиться у Баварії, на південь від Пассау, та Реодарій – нині це містечко Рід-ім-Іннкрайс у провінції Верхня Австрія. Отже, вони перебували тут певний час, що й давало можливість пов’язати ареал їх операцій в імперії Каролінгів з їхнім іменем.

Та основною відзнакою купців були не так місця, звідкіля вони прибували, а товари, які вони возили. Саме за товарами і можна було упізнати певного купця. Власне купці, як і ремісники, найчастіше називалися за основним своїм товаром, але іноземні купці могли ідентифікуватися за походженням, якщо воно пов’язувалося з певним товаром. Наприклад, у Москві XIV – на поч. XVI ст. торгівці шовком були відомі переважно як “сурожани”, “сурожці”¹⁹.

З параграфа VI видно, що купці, які торгували з Богемією та з “ругами”, привозили з собою на продаж віск, рабів та коней. Вказівка на віск та рабів перегукується з відомим набором експортних товарів Русі X ст., про який тричі (!) повідомляє навіть нарративне джерело – “Повість минулих літ”: раби (челядь), хутра (скора), мед та віск²⁰.

Це зайвий раз переконує у тому, що під “ругами” малася на увазі майбутня Русь, а *ruzarii* були купцями, які звідти привозили віск, рабів та коней. Серед цих товарів один мав особливе місце, тому що він вивозився з імперії Каролінгів до інших країн – передусім до країн ісламу та до Візантії. Імперія Каролінгів навіть набула міжнародної репутації як джерело невольників. 906 р. тосканська принцеса Берта послала халіфові ал-Муктафі дарунки, серед яких значилися двадцять євнухів-саклабів та гарних та ніжних саклабських невольниць²¹. 958 р. посол імператора Священної Римської імперії єпископ кремонський Ліутпранд привіз у подарунок імператорові Костянтину Порфирородному у Константинополь серед іншого і чотирьох невольників-євнухів²². За словами самого Ліутпранда, хлопців-невольників валашали, між іншим, у Вердені і звідти вивозили в Іспанію²³, тому такий товар цілком міг вважатися характерним для земель Каролінгів. Що євнухи були за походженням саме слов’яни, підтверджує авторитетний арабський географ Ібн Гаукал, який тоді зауважив, що усі євнухи-саклаби привозять-

ся з Андалусії, себто мусульманської Іспанії: почасти їх привозять купці-іудеї, а почасти їх, разом з дівчатами та хлопцями, забирають у ясир мусульмани, які здійснювали напади на землі франків, лангобардів, на Галісію та Калабрію²⁴. Оскільки у X ст. в імперії Каролінгів власне населення уже не наvertsалося великими масами у неволю, не в останню чергу під впливом рішучого спротиву цьому з боку церкви, основним джерелом невольників стали слов'янські землі²⁵.

“Руцарамарка”, яка служила головними суходільними воротами імперії на схід, мусила в такому разі виступати в ролі основного пункту довозу невольників для Каролінгів. Так само і правитель боспорських болгар Кубрат у VII ст., і правитель Волзької Булгарії Алмуш на поч. X ст. носили титул “володарів саклабів” (*малік ас-сакаліба*), себто території, що вважалися резервом потенційних рабів²⁶.

Торгівля невольниками була однією з найприбутковіших галузей торгівлі. Вона мала велику цінність для державних фінансів, і всякій державі важливо було контролювати її тим чи іншим способом. Під цим кутом зору титул “князя русів”, який носив або привласнив принц Генріх, син угорського короля Стефана I, був маніфестацією такого контролю. На жаль, бракує джерел для того, щоб дізнатися про форму такого контролю. Та для цього існували належні умови.

Для легітимного уживання титулу “князя русів” Угорському королівству потрібно було завоювати бодай якусь частину названої імперської марки, хоча б на короткий час. Це не було проблемою для мадярів, які часто прокочувалися територією “марки русів”, доки 955 р. їх не спинив германський король Оттон I під Аугсбургом – до речі, це місто знаходилося на південній притоці Дунаю західніше “марки русів”. Утім, досить було зайняти сусідню територію, якою купці-руси приїжджали в імперську марку. Мадяри й справді впритул підступали до Раффельштеттена, адже Відень, який був крайнім східним форпостом Каролінгів на Дунаї, вперше згадано 881 р. Що слово “рус” у титулі “князя руців” виписано у південно-німецькій формі, та ще й неодмінно у формі множини – то це остаточно переконує або у претензіях мадяр на імперську “марку русів”, або на утворення в себе подібної адміністративної одиниці. Так чи інакше, мова йде лише про район у верхів'ях Дунаю, але не про Карпати.

Мандри етнонімів або назв, що сприймалися як такі, відбувалися завдяки міжнародним купцям і у в інших місцях та за інших обставин. Наприклад, согдійські купці (головними містами Согдіани були Бухара і Самарканд) залишили ім'я своєї батьківщини у назві міста Судака (Согдак) у Криму та у місцевості у Північному Китаї “алти чуб Согдак”²⁷. З великою впевненістю можна припускати, що назви з компонентом “рус”, які фіксувалися у Трансильванії у XII – XIII ст.²⁸, себто уже після утворення Русі, були викликані не колонізацією русів, а проникненням у цей район руських купців. У тому ж районі, слід зазначити, виникло важливе місто Яси/Яський Торг²⁹ (теперішнє місто Ясси в Румунії), яке було назване за іменем ясів (аланів)³⁰, причому за звичайною моделлю назв купецьких поселень (пор. Руський базар – Forum Ruthenorum).

Висновки. Провінція “Marchia Ruthenorum” виникає на східному кордоні Каролінгської імперії на верхньому Дунаї приблизно у середині IX ст. Своєю назвою вона була зобов'язана активності в цьому регіоні міжнародних купців, які торгували між Каролінгською імперією та Східною Європою і називалися русами. Основними товарами, що їх вивозили ці купці зі слов'янських країв, були невольники, віск та коні. На цей час тільки купці могли бути носіями цієї назви, а не держава, і тим більше якась слов'янська етнічна спільнота. Таким чином, спроби виводити походження русинів Закарпаття як самостійного етносу з “марки рутенів”, що існувала уже у IX ст., не мають під собою жодних історичних підстав.

За таких умов присутність у Закарпатті етнічної спільноти, яка ідентифікує себе як русини, є фактом, що прямо відбиває поширення на цей регіон влади київських князів. У цьому світлі перебування Закарпаття під владою Києва з впевненістю можна віднести до кінця X – XI ст., оскільки процес асиміляції варязьких еліт, що служив передумовою поширення руської ідентичності на слов'ян, розпочався лише після прийняття християнства. Іменування угорського принца “князем руців” на початку XI ст. не суперечить цьому, оскільки цей титул маніфестував або претензії на “марку рутенів” Каролінгської імперії, або контроль над районом, що прилягав до неї. Коротко кажучи, історичне ім'я русинів у населення Закарпаття, що ототожнює себе із слов'янами, і відсутність у їхньому середовищі конкуруючих самоназв означає тільки одне – спільність перебування з предками українців в одній

державі Русь. Посилання на існування окремої держави в предків теперішніх русинів Закарпаття, що називалася “рутенською маркою”, суперечить змісту історичних джерел.

¹ “Nuntius ad regem dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur”, – Monumenta Germaniae Historica Scriptores / G. H. Pertz ed. Т. XI. Hannover – Berlin, 1854. – P. 74.

² “Heinricus Stephani Regis filius, dux Ruizorum”, – Monumenta Germaniae Historica, Scriptores/ Pertz G.H. ed. Т. III. – P. 91.

³ Термін *dux Ruizorum* не раз наводився в історіографії у помилковому вигляді, наприклад, *dux Russinorum* в П. Магочі Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948). Авторизований переклад з англійської. – Ужгород: Поличка “Карпатського краю”, 1994. – С. 69. М. Грушевський не вважав за можливе об’єднати рознесені у часі звістки. – Історія України-Руси. – Т. II. – С. 488.

⁴ Петров А.Л. Древнейшие грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391 – 1498 г. – Прага, 1930; Магочі П.П. Формування національної свідомості. – С. 19.

⁵ Там само. – С. 21.

⁶ Там само. – С. 68-81.

⁷ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород: Карпати, 1991. – С. 10.

⁸ Нариси історії Закарпаття. – Т. I (з найдавніших часів до 1918 року) / За ред. І. Гранчак та ін. – Ужгород: Ужгородський держуніверситет, Інститут карпатознавства, 1993. – С. 54.

⁹ Pritsak O. The Origin of the name *Rūs/Rus*. – P. 45–65.

¹⁰ Латинський текст див.: Pritsak O. The Origin of the name *Rūs/Rus*. – P. 50, fn.17; Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 54. У цьому виданні разом з латинським текстом наведено його переклад українською, але в ньому цілком неточно – явно завдяки перекладачам – значиться “до Дагодеосмарки” та “до Руцамарки”.

¹¹ Pritsak O. The Origin of the name *Rūs/Rus*. – P. 50; Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 41–42.

¹² Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich / ed. H. Fichtenau und E. Zöllner. – Vienna, 1950. – S. 118; Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 55. Знову слід зауважити помилковий переклад цитованого уривку, (“шоразу, коли руцарії приходять із Русі, вони платять два таланти, а повертаючись – половину таланту” – в такому вигляді текст не має сенсу).

¹³ Там само. – С. 119.

¹⁴ “Art. IV. Si autem Bawari cel Sclavi istius patrie ipsam regionem intraverint ad emenda victualia cum mancipiis vel cavallis cel bovis vel ceteris supplectilibus suis, ubicumque voluerint in ipsa regione sine theloneo emant que necessaria sunt,” – Monumenta Germaniae Historica. Capitularia Regum Francorum/ Boretius A., Krause V. eds. – Vol. 2. – P. 250.

¹⁵ Скот – баварська монета вартістю півтора франкського денарія, бл. 1,7 з срібла. – Прицак О. Походження Русі. – С. 57, прим. 22.

¹⁶ “Sclavi vero qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt ubicumque iuxta ripam Danubii vel ubicumque in Rotulariis vel in Reodariis loca mercandi optinuerint, de sogma una de cera duas massiolas, quarum utraque scoti unum valeat; de onere unius hominis massiola una eiusdem predii; si vero mancipia vel cavallos vendere voluerit, de una ancilla tremisam I, de cavallo masculino similiter, de servo saigam I, similis de equa,” – Monumenta Germaniae Historica. Capitularia Regum Francorum. – Vol. 2. – P. 251.

¹⁷ Pritsak O. The Origin of the name Rūs/Rus. – P. 55–60; Прицак О. Походження Русі. – Т. 1. – С. 46–49.

¹⁸ Zuckerman C. Deux étapes de la formation de l’ancien état russe// Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient/ed. M. Kazanski, A. Nercessian et C. Zuckerman. – Paris: “Editions P. Lethielleux, 2000. – P. 95-120

¹⁹ Див.: Сыроечковский В.Е. Гости-сурожане. – М. – Л., 1935. – 124 с.

²⁰ Повесть временных лет / изд. Д.С.Лихачева. Ч. I. – М. – Л.: Наука, 1950. – С. 39, 45, 48.

²¹ Ibn Zubayr, Ahmad ibn Rashid. Kitab al-dhakair wa-al-tuhaf. Book of gifts and rarities = Kitab hadaya wa-al-tuhaf: Selections, compiled in the fifteenth century from an eleventh century manuscript on gifts and treasures/ transl. from Arabic with introduction, annotations, glossary, appendices, and indices by Ghada-al-Hijjawi al-Qaddumi; forewords by Oleg Grabar and Annemarie Schimmel. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. – P. 91.

²² “Carsimasium autem Greci vocant amputates virilibus et virga puerum eunuchum” – Liutprand. Antapodosis. – VI, 6.

²³ Там само.

²⁴ On the Eunuchs in Islam// Jerusalem Studies in Arabic and Islam. – Jerusalem: The Magnes Press, 1979. – P. 95–96; Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире. – Москва: 2002. – С. 76. За підрахунками О. Прицака, тільки під час рейду на південну Францію 793 р. ісламські нападники захопили бл. 5 тис. невільників, призначених на продаж, і на п’яту частину від їхньої вартості, яка належала халіфові, було розпочато у Кордові будівництво знаменитої мечеті Омейядів. – Pritsak O. Did the Arabs call

the Vikings 'Magians' // Atti del 12° congresso internazionale di studi sull'alto medioevo 'The Seventh International Saga conference', Spoleto, 4-10 settembre 1988. – Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1990. – P. 468–469.

²⁵ Церква почала забороняти продаж батьками власних дітей у неволю вже у VIII ст. Докладніше про динаміку експлуатації різних джерел работоргівлі див.: *Verlinden C.* Lesclavage dans l'Europe médiévale. Т. 1. – Brugge, 1955; Т. II. – Gent, 1978. Пор. *McCormick M.* Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900. – Cambridge University Press, 2001. – P. 738–739.

²⁶ *Прицак О.* Походження Русі. – Т. I. – С. 128–129.

²⁷ *Кляшторный С.Г.* История Центральной Азии и памятники рунического письма. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2003. – С. 122–147.

²⁸ *Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz* і навіть *Forum Ruthenorum*, – на ці поселення звертає увагу М. Грушевський. *Історія України-Руси.* – Т. I. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 221–222.

²⁹ *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.* – Т. 2. К.: Наукова думка, 1978. – С. 568.

³⁰ Алани були персомовним народом, і називання базару їхнім іменем було не випадковим з огляду на активність у середньовічній Європі іранських купецьких кланів (варто тут згадати й присутність у Каневі монгольського урядника алана Міхея, на якого нарікав папський легат Плато Карпіні. – *Плато Карпіні Дж. дель.* История монгалов / пер. с лат. А.И. Малеина, ком. М.Б. Горнунга. 3-е изд. – Москва: Мысль, 1997. – С. 69–70). Їх заносило туди степовими завойовниками – аvaraми, мадярами, монголами. Представники цих кланів відіграли важливу роль у становленні держав після аварського погрому, і назви ободритів, хорватів, сербів, що сприймалися як слов'янські етноніми, насправді мали іранське походження. – *Прицак О.* Походження Русі. – Т. II. К.: Обереги, 2003. – С. 628.